

3. Шадкам

СӨЗ БАСЫНДА ЭТИКЕТТІК ҚЫЗМЕТ АТҚАРАТЫН БЕЙВЕРБАЛДЫ
АМАЛ-ТӘСІЛДЕР

Әлемдегі барлық халықтарда қарым-қатынас сәлемдесуден басталатыны белгілі. Қазақ халқындағы сәлемдесу күрделі, өзіндік жүйесі бар құбылыс десе де болады. Қазақ халқында сәлемдесу міндетті түрде жасы кішіден басталады. Кіші үлкенге сәлем бермесе, оны әдепсіз деп санаған. Қазақтың сәлемдесу жоралғысы – кішіден үлкенге қарай, ал жауап сәлем үлкеннен кішіге қарай жүреді. Бетпе-бет келіп қалғанда бір-бірінің үлкен кішілігін ажырата алмаған кезде жолы кішісі жолы үлкенге бұрын сәлем береді. Үлкенге кіші, әйелге ер адам, аттыға жаяуы, отырғанға тұрғаны, алыстан келгенге ауыл адамы, жатқан адамға тұрған адам, ауру адамға сау адам, көп адамға аз адам бұрын амандық білдіреді. Алайда, отырған, жатқан, ауырған адам мүмкіндік болса тез арада орынан тұрып, не болмаса басын көтеріп өзіне сәлем берген адамның сәлемін алуы керек. Сондай-ақ, қазақ салтында үлкен, сыйлы адамдардың, аруақты ауылдардың жанынан, тұсынан өткенде де сәлем беру дәстүрі болған. Егер сәлем бермей өтсе, “көргенсіз”, “сәлем беруге жарамған” деп сөгетін болған. Сәлемдесу – адамдардың адамгершілігі мен моральдық бет-бейнесін көрсететін, адамдарды татулық пен достыққа, береке-бірлікке жетелейтін дәнекер деп қарап, ұрпақтарына амандасудың жөн-жосығы мен тәртібін егжей-тегжейлі ұғындырып, сәлем беру, амандық сұрасу тәрбиесін мұқият жүргізіп отырған. Қазақ халқында көп жасаған, көпті көрген адамдарға арнайы барып сәлемдесу, олардың батасы мен ақыл-кеңесін алу салты, таныстармен сәлемдесу, жүзтаныстармен сәлемдесу рәсімдері бар. Бұл сәлемдесу реттері ауызша да, онымен қатар жүретін қимыл ізетімен де қоса атқарылады. Мысалы,

– *Игілік!.. Сәлем!.. – деп қалып еді, енді шанадан аюдай бұлқына түсіп келіп, қолдасып амандасты. – Амандық па? Бәйбіше дені сау ма?* (Ғ. Мүсірепов).

Амандасу кезінде дене мүшелерінің ішінде қол қимылы жиі қолданылады. Осыған орай қазақ тілінде *қол беру, қол алысу, қол қысу, қол қусыру* ал түрік тілінде *tokalaşmak* [токалашмак] (қол алысу), *el sıkışmak* [эл сыкышмак] (қол қысу), *elini uzatmak* [элини узатмак] (қол беру) сияқты тұрақты тіркестер қалыптасқан.

Бауырына басып амандасу. Бауырына басу – көбінесе ата-ана баласымен, туыстық жақындығы бар адамдар өзінен жасы

кішілермен т.б. амандасқан кезде жасалатын ишараттардың бірі. Бауырына басу қимылы түрік және қазақ халқында ғана емес барлық халықта дерлік тек амандасу мағынасын емес, сонымен бірге жақсы көру, еркелету, сағыну, сүйу сезімдерін де іс-қимыл арқылы білдірудің бір жолы.

Қол беріп (созып, ұсынып) амандасу. Амандасу кезінде орындалатын аталған ізет қимылдарының ішінде ең жиі қолданылатыны – қол беру, қол алысу. Қазақ халқында да түрік халқында да кеңінен қолданылады. Мысалы,

– *Ассалаумағалейкум, – деп мен сақалды адамға сәлем беріп, қол ұсындым* (С. Мұқанов). Қол алып сәлемдесу, осы қимыл арқылы өзінің ниеті мен тілегін білдіру салты әлем халықтарының көпшілігінде таралған паралингвистикалық амалдардың бірі. Амандасқан кезде шіреніп, кекірейіп тұрып алу, бір қолды қалтадан шығармау, ықылассыз қол ұшын бере салып, қайтадан тартып алу, ұсынған қолды алмау тәрбиесіздік болып саналады.

Қол алысып амандасу екі адамның арасында да, бірнеше адамның арасында да жүреді. Бір адамның көпшілікпен, бір топ адамның бәрімен қол алысып амандасуы *жағалай қол беру* деп аталады.

Екі-үш адам тұрса үлкенінен бастап, ал бір топ адам тұрса өзіне ең жақын тұрғанына бастап қол береді. Қазақ салты бойынша көп адам отырған үйге кіріп сәлемдескенде, үйге кірген бойда төрде отырған адамдарға тіке қарап: “Ассалаумағалейкум” деп сәлем беріп алып, оң жақтағы ең төмен отырған адамнан бастап қол алысып, төрге қарай жалғастырады. Топ адамның ішіндегі үлкенінен, немесе құрметтісінен бастап сәлем беремін деп біресе төрге, біресе өрге жүгіріп жүру әбестік болып саналады.

Егер оң жақта әйелдер қауымы отырған болса, онда сол жақ іргедегі адамнан бастап қол алысу керек. Егер үйдегі адамдар ас ішіп отырған болса, тек ауызша сәлем береді, қол алыспайды.

Қос қолдан сәлем беру. Қазақ дәстүрі бойынша ер-азаматтар, балалар өзінен жасы үлкен ер адамға “Ассалаумағалейкум ата!” немесе “Ассалаумағалейкум аға!” деп екі қолын бірдей ұсынады. Ал, сәлем алушы: “Уағалейкумассалам!” деп екі қолын созады. Сәлем беруші адамның екі қолын бірдей ұсынуы – бар ықыласыммен, үлкен құрметпен сәлем беріп тұрмын дегенді білдіреді.

Қос қолын ұсыну қимылын тек сәлем беруші ғана емес, қарым-қатынас жағдайыны қарай үлкен адам бірінші сәлем берген кезде сәлем алушы да ұсынады. Қос қолдап сәлем беру де тек түрік және қазақ халықтарына ғана емес адамзаттың көпшілігіне тән, үлкен құрмет көрсетіп тұрғанын білдірудің бір жолы.

Тізе бүгіп амандасу. Қазақ келіншектері қайын аталары мен енелеріне, қайын ағалары мен абысын-ажынға, өзі келін боп түскен жердің үлкендеріне, ауылға келген құрметті қонақтарға тізесін бүгіп, оң қолын кеудесіне, сол қолын тізесіне қойып иіліп сәлем береді. Келіндердің сәлем еткен кезде тізесін бүгуі – кішілігін, ал қолын тізесінің үстіне қоюы – адалдықты, өмірге еш арамдығым жоқ дегенді, оң қолын жүрегіне басуы – ақ жүрегіммен сәлем етіп тұрмын дегенді білдіреді.

Қолын кеудесіне қойып амандасу. Амандасқан кезде қолын кеудесіне қою қимылы тек қазақ келіндеріне ғана тән паралингвистикалық амал емес, қолын кеудесіне қою ер адамдардың амандасу әрекетінде де кездеседі. Қолын кеуде тұсына, яғни, жүрек тұсына қою ыстық ықылас пен жылы жүректі білдіреді, сондай-ақ, ізеттілік пен сыпайылықтың екінші жаққа деген құрметтің белгісі болып табылады. Мысалы, *Даусы үнді келген үлкен көз, кең маңдайлы жігіт әуелі оязға:*

– *Зрасти, Ваше благородие!* – деп орысша үн қатты. Сол сәтте көзін жалт еткізін Абайға бұрылып:

– *Әссәлаумұғалейкум, Абай аға!* – деп оң қолын төсіне қойып, мұсылманша тағзым білдірді (М. Әуезов).

Ұлттық мәдениеттің этно-мәдени ерекшеліктерін көрсететін негізгі бір арна – көркем шығармалар. Бейвербалды амал-тәсілдерді талдау мақсатында жиналған тілдік материалдардан коммуниканттардың қолын кеудеге қою қимылымен бірге қамшысын кеудеге қою қимылын да суреттейтін фактілер кездесті.

Бас изеп, бас иіп амандасу. Амандасу кезінде қол қимылынан кейінгі қолданылу жиілігі жоғары *бас изеу, бас ию* қимылдары. Бас изесіп сәлемдесу, бас иіп тәзім ету көптеген әлем халықтарының мәдениетінде құрмет пен ізетті білдіреді. Сәлем берушінің оң қолын сол кеудесіне – жүрегіне басып, басын июі – ақ жүрегіммен сәлем етіп тұрмын дегенді білдіреді. Күнделікті таныс, жұртаныстармен сәлемдескенде тілдік амалмен қатар жүретін амал – бас изесу. Бұл амал тілдік амалмен қатар да, жеке де қолданыла береді. Яғни, бас изеу – коммуникацияның вербалды амалының да орнын ауыстыра алады. Коммуниканттар көп жағдайда амандасудың тілдік этикет

формаларын қолданбай-ақ, амандасу мағынасын беретін бейвербалды амалды қолданып, бас изесіп те кете береді. Бұл түрлі ситуацияларға байланысты қолданылады, мәселен, асығыс жағдайда, көпшіліктің ортасында, дауыстап сәлемдесу мүмкін болмайтын, коммуниканттардың бір-бірінен қашық орналасуы жағдайында т.б.

Иек қағып (көтеріп) амандасу. Иек қағып амандасу – амандасудың вербалды этикет формаларымен қатар да, жеке де қолданыла береді. Коммуниканттар көп жағдайда амандасудың тілдік этикет формаларын қолданбай-ақ, иек қағып амандасып кете береді. Бұл түрлі ситуацияларға байланысты мәселен, асығыс жағдайда, көпшіліктің ортасында, дауыстап сәлемдесу мүмкін болмайтын, коммуниканттардың бір-бірінен қашық орналасуы жағдайында, сондай-ақ, жақсы таныс емес коммуниканттар арасында қолданылады.

Төс қағыстырып амандасу. Амандасу рәсімі кезінде жүретін бейвербалды амал-тәсілдердің бірі – қазақ салтына сай ер адамдардың төс қағыстырып амандасуы. Кеудесін-кеудесіне тигізіп, яғни, төс қағыстырып амандасу ер адамдар арасында кездесетін амандасудың ең құрметті түріне жатады. Зерттеу барысында жиналған тілдік материалдарға жасалған сұрыптау амандасудың мұндай түрі суреттелген тілдік материалдар көркем шығармалардың басқа түрлеріне қарағанда тарихи романдарда жиі кездесетіндігін көрсетті. Мысалы, *Хан енді қазақ әдетімен алдымен құшағын айқастырып, кеудесіне кеудесін тигізіп, әуелі Асан қайғымен сәлемдесті, содан соң барып Қотан жыраумен, Қазтуғанмен амандасты* (І. Есенберлин). **Қамшы тастау.** Ерте заманда сөз беруді өтіну үшін жасалатын ишараттың бірі.

Қолдан, маңдайдан, беттен сүйіп амандасу. Амандасу кезінде тілдік этикет формалармен қатар қолданылатын бейвербалды амалдардың бірі – сүю. Көптен көрмеген ұл-қыздары келіп сәлемдескенде ата-анасы, үйге туған-туыс, дос-жаранның балаларын келіп амандасқан кезде жасы үлкен үй иелері олардың сәлемін алып, маңдайынан, бетінен немесе қолының сыртынан сүйеді. Әдетте әкесі – қызының маңдайынан, ұлының бетінен, келінінің оң қолының сыртынан сүйеді. Қазқ салтында сүйісу жоқ, бірақ сүю бар. Сүйетін көбінесе жасы үлкендері.

Қолды маңдайға тигізу немесе сүю. Түрік отбасына жасы үлкен қария қонаққа келсе немесе жасы үлкен кісі ұзақ жол сапардан келіп жатқан кезде үйдегі балалар келіп ол кісіге сәлем берген кезде, қолын алып сүйіп

мандайларына тигізеді. Үлкен кісі: *Sağ ol yavrum* (Аман бол балапаным!), *Berhurdar ol yavrum /oğlum/ kızım* (Бақытты бол йаврум/ұлым/қызым) немесе *El öpenlerin çok olsun* (елге қадырлы болып, қолыңды сүйетіндер көп болсын) деп ризашылығын білдіреді. Бірінші мысалдағы *сау бол* тіркесі қоштасу мағынасында емес рахмет деген мағынада қолданылып тұр. Қазақ сөз этикетінде жиі қолданылатын *Сау болыңыз!* әдеби тілде қоштасу мағынасын бергенімен Қазақстанның батыс говорында, Түркіменстан және Иран қазақтарының тілінде *рахмет* деген мағынаны береді. Сөз арасында іззеттілік көрсеткенде, ризашылық білдіргенде, алғыс айтқанда *сау болыңыз* делінеді. Жергілікті тіл ерекшелігі ретінде қарастырылатын сөз этикетіндегі мұндай ерекшелік арнайы зерттеуді қажет етеді. Мұндай ерекшелік көршілес тілдердің әсері де, сондай-ақ байырғы тілдік қолданыстардың жергілікті жерде сақталып қалуы да болуы мүмкін.

Бақытты бол мағынасын беретін *Berhurdar ol!* (*Бәрхурдар ол!*) тіркесі тек осы жағдайға ғана, яғни, үлкен адамның қолын сүю кезінде ғана қолданылады. Басқа жағдаятта айтылмайды және тек үлкен кісілердің аузынан

ғана айтылады.

Қол көтеру. Апеллятив қызмет атқаратын этикет тілдік бірліктермен қатар да, олардың қатысынсыз да біреудің назарын аудару үшін қолданылатын бейвербалды амалдың бір түрі.

Кез келген тілдегі қарым-қатынас апелляциялық, фатикалық қызмет атқаратын этикет тілдік бірліктерді қолданудан басталады. Келтірілген бейвербалды құралдар тілдік қарым-қатынастың бастапқы кезеңінде қолданылып, негізгі апелляциялық, фатикалық қызметімен қатар эмоциялық, кейде коннотациялық қызметтерді де қоса атқарады. Бейвербалды құралдардың бұл тобы өз ерекшеліктеріне қарай тілдік құралдармен параллельді түрде де, жеке де қолданылатын кездері болады.

***

1. Gözaydın N. *Dil ve folklor olayları üzerine. Gazi Üniversitesi, 1975. Ankara.*

2. Kartarı Asker. *Farklılıklarla yaşamak kültürlerarası iletişim, Ürün yayınları, 2001. Ankara.*

3. Сыздықова Р. *Сұхбатмасы мәдениеті. Сұхбат № 2, Алматы. 1990.*

4. Уәлиев Н. *Сөз әдебі. Алматы. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы. 1998.*

Н. Ш. Юсупов

ПРОБЛЕМЫ СТИХОТВОРНОГО ПЕРЕВОДА КАСЫДЫ «АЛЬФИЯ» ИБН МАЛИКА

Нет сомнения в том, что на протяжении человеческой истории было разработано много способов и методик обучения различным языкам. Люди с давних времен старались облегчить изучающим запоминание грамматических правил, и арабский язык не является исключением из этого правила. Так, впервые в 12-14 веках образовательной истории человечества появились такие методические обучающие литературные формы, которые не были известны нигде в мире. Одной из таких форм является поэтический труд - касыда «Альфия» Ибн Малика. Автор данной касыды - знаменитый ученый Мухаммад Ибн Абдуллах Ибн Малик Аттаи, известный как Ибн Малик, родился 21 февраля 1203 года в городе Джийан Кордовского халифата. Ибн Малик использовал стихотворную форму для объяснения грамматики арабского языка. Касыда «Альфия» Ибн Малика в переводе с арабского языка означает «тысяча» и в действительности касыда состоит из тысячи стихотворных строк, которые содержат всю грамматику арабского языка, полностью упорядоченную и сложенную

в одной стихотворной форме. Рифма строк касыды облегчает запоминание грамматических правил. Так, например, в самом начале касыды автор указал основные цели ее написания:

قال محمد هو ابن مالك أحمد ربي الله خير مالك

Сказал Мухаммед Ибн Малик: «Мой Господь Аллах - наилучший Властелин»

مصلياً على النبي المصطفى وآله المستكملين الشرفا

Приветствую избранного пророка и его благородную семью

وأستعين الله في ألفية ابن مالك مقاصد النحو به محويه

Прошу помощи у Аллаха в написании «Альфия» Ибн Малика, созданной с целью обучения грамматике

تقرب القصي بلفظ موجز وتبسط البذل بوعد منجز

Которая (касыда) облегчает понимание трудного с помощью лаконичных слов (выражений) и облегчает усердие в короткий срок исполнения

وتقتضى رضا بغير سخط فائقة ألفية ابن معطى

Прошу помощи у Аллаха в том, чтобы Он сделал касыду такой, чтобы люди довольствовались ей и не имели претензий

Безусловно, стихотворный перевод имеет